

Egy lehetséges irány közgazdasági gondolkodásunkban

A kereszténység gazdasági eszméjének keretei

KUNGL GYÖRGYNÉ

A közgazdaságtan méltó helyét és központi szerepét csak úgy képes megőrizni, ha új dimenziókat nyerve ki tudja tágítani önmagát. Alapjaiban, előfeltevéseiben, emberképében más ökonómiaira van tehát szükségünk. Schumacher pedig a következőket mondja: Ha a közgazdaságtan „nem tud túllépni végletes elvonatkoztatásain, a nemzeti jövedelmen, a növekedési rátán, a tőke/termelés hányadoson, az input-output elemzésen, a munkaerőmobilitáson, a tőkefelhalmozáson, ha mindezek helyett nem tud kapcsolatot teremteni a szegénység, a kiábrándultság, az elidegenedés, a kétségbeesés, a csőd, a bűnözés, a menekülés, a feszültség, a zsúfoltság, a csúfság és a szellemi halál emberi valóságaival, akkor hajítsuk sutba a közgazdaságtant, és kezdjük az egészszet előlről. Csakugyan nem elegendők még az idők jelei ahhoz, hogy észrevegyük: új kezdetre van szükség?” (1)

A hagyományos közgazdaságtan súlyos hibájának azt tartom, hogy nem képes teljes választ adni az emberiség társadalmi, ökonómiai és humán problémáira, azaz ítéletei törekedések és szűk látókörűek. Fellép ugyan azzal az igénnyel, hogy a valóságot magyarázza, azonban nem követeli meg önmagától a verifikálást, a valósággal való összevetést és szembesülést, ezért a jelenségek magyarázata felszínes és ellentmondásos. A hagyományos közgazdaságtanon alapuló növekedés-, valamint egyensúlyelméletek rendkívül hasznosak a fejlett piacgazdaságok elemzésekor, azonban a jelenkor válságjelenségeinek leírására, e problémák hasznos megoldására, a gyakorlati életben való eligazodásra nem adnak megfelelő, a kornak adekvát választ.

A hagyományosan értelmezett gazdasági elmélet maga az árugazdaság elmélete. Az áru és az áruterelés, a csere, a piac, a pénz és a belőle kinőtt pénzügyi rendszer jelenségei foglalkoztatják. A gazdaság azonban nem korlátozódik az árugazdaságra, szoros kölcsönhatásban van a természettel, és magával az emberrel, akiért tulajdonképpen van, akit szolgálnia kell.

Számára az árugazdaság a természeti és az emberi erőforrások, valamint a szellemi javak csupán kívülről adott, exogén területek, amelyekkel nem is kell törődni. Annak sincs különösebb jelentősége, hogy az anyagi termeléssel azonosított gazdaság milyen káros externalitásokkal fertőzi és pusztítja az őt „kiszolgáló” külső szférákat.

E szemléletet a hetvenes és nyolcvanas években kibontakozó ökonómiakritikák különböző oldalról bírálták, és arra a következtetésre jutottak, hogy a „jelenkori ökonómiai szemlélet önromboló-önmegsemmisítő logika, mivel a szűken vett gazdaság, azaz az anyagi termelés saját fundamentumát, fejlődésének alapjait, a humán, a szellemi és a természeti erőforrásokat pusztítja anélkül, hogy igazából fejlesztené azokat.” (2)

A hagyományos közgazdaságtan szemléletmódja lényegében pozitivista, azaz az értékmentesnek, a logikusnak és empirikusnak tartott módszerek használatára korlátozódik. A ma problémáinak leírására és orvoslására a pozitivista metodológia kérdéssé

vált. Egyrészt tarthatatlan a gazdaság embertől és környezetétől független vizsgálata, másrészt az ökonómiai kutatás – sem régen, sem ma – nem tekinthető értékteljesnek. A pozitívista közelítésmód meghaladásának egyik alternatívájaként megjelent az akció-kutatási koncepció, amelynek jellemzői: (3)

- 1.) jövőorientált;
- 2.) kollaboratív, azaz az akciókutatás lényeges része a kutató és a kutatás tárgyának kölcsönös függése és együttműködése;
- 3.) rendszerfejlesztő, a rendszer és környezete közötti kapcsolat jobbítására irányul;
- 4.) az elmélet fejlesztéséhez a következmények értékelésével és ennek visszacsatolásával járul hozzá;
- 5.) figyelembe veszi a történetiséget;
- 6.) szituatív és kontextusfüggő, azaz az akciókutató tudja, hogy az emberek, események és dolgok közötti kölcsönös kapcsolatok jórészt az adott konkrét helyzet függvényei, s következésképpen kontextusfüggők is.

Az alternatív gazdaságtan alapvető értékválasztása az ökológizáció és a humanizáció kettőse. Metodológiáját tekintve konstruktív, hiszen a fennálló társadalmi valóság kritikájából kiindulva új lehetőségek feltárására törekszik.

Az ökológia a természet és az ember, illetve a társadalom egységét és stabil egyensúlyát keresi. A gazdaság és a környezet kapcsolatában az az alapvető probléma rejlik, hogy a gazdasági folyamatok hatással – rendszerint negatív hatással – vannak az ember életfeltételeire. Amikor az ember elragad valamit természeti környezetéből, vagy valamit kibocsát e környezetbe, vagy gazdálkodási tevékenysége színtereként használja, óhatatlanul beleavatkozik a világ természetes rendjébe. E beavatkozás folytán az eredeti egyensúly felbomlik, s ennek visszahatása van magára az emberre.

A katolikus társadalmi tanítás két utat különböztet meg az ökológiai etikában, egyrészt amely a természet önértékét hangsúlyozza az emberrel szemben, másrészt a természetet mint az emberi élet lehetőségeinek feltételét veszi figyelembe.

Az első út jellemzője az egység gondolata, azaz a természet mint teljes egész jelenik meg, melyhez szervesen hozzátartozik az ember is. A természet és az ember kapcsolatát az emberek közötti kommunikatív kapcsolatok mintájára írja le, partnerkapcsolatról, kooperációról, szolidaritásról, sőt testvériségről beszél. A természet egységéből való kiindulásnak is több változata van a teológiai irodalomban. *Albert Schweitzer* nevéhez fűződik a legismertebb változat, amelynek jelszava: az élet iránti tisztelet.

A következő változat a környezeti etikának az a típusa, amelyben az embert elsődlegesen a természet többi részével való összetartozásában, és a vele való rokonságban szemléli. A természetért való felelősség kérdését úgy vizsgálja, hogy mi az a közös vonás, amely összeköti az embert a természet különböző részeivel, az élő és az élettelen világgal egyaránt.

A harmadik változatban a természet részeit az isteni megjelenési módjának tekintik. A világ teremtménységéről szóló bibliai szövegek egyértelműen kizárják azt az elgondolást, hogy Isten benne lakozhatna a természetben, vagy annak egyes részeiben. De lehetőségként mindenütt jelen van a természet istenítésének gondolata.

A keresztény környezeti etika másik alapvető útja az emberből indul ki, és a természetért aggódó ember felelősségét hangsúlyozza. Hiszen az ember magának az emberi létnek árt, ha kizsákmányolja a természetet. E megközelítésben az ember a természettel szemben álló lényként értelmezhető. Az ember mint a természet megbízottja a saját nevében kezeli és használja a környezetét, de ezzel a joggal semmiképpen nem élhet vissza. A teológiai irodalomban két változatban találkozhatunk ezzel a megbízotti viszsonnyal. Az egyik változat a hagyományos katolikus tulajdonelmélethez kapcsolódik. A hagyományos tanításban megkülönböztetik a teljes tulajdonjogot a használati jogtól. Tulajdonjoga csak magának az Istennek van, minden dolgok Teremtőjének, de a dologi tulajdon használatának jogát Isten átadta az embernek. E jogátruházás célja az emberiségről való gondoskodás, valamennyi ember emberhez méltó életének megteremtése. Mivel azonban átruházott jogról van szó, a használatnál az embernek a Teremtő által kijelölt célt kell mindig szem előtt tartania.

A második megközelítés az embert mint haszonélvezőt tekinti, s kiindulópontja a transzcendens módon emberi jogokkal felruházott ember. Ez az elmélet a hagyományos emberi jogokon túl olyan elemi dolgokat és képességeket fogalmaz meg, mint pl. a lélegzés, a látás, a hallás, az ivás, a mozgás, a természeti szépségeiben való gyönyörködés, amelyek az emberiség eddigi történelme folyamán az emberi lét magától értetődő alkotóelemei voltak, amelyeket azonban ma már és a jövőben méginkább veszélyeztetnek a természetbe történő emberi, technikai beavatkozások.

A keresztény ökológiai etika szerint hatalmas feladatok állnak előttünk, és e feladatok megoldásához nem elegendők a tudományok fokozott erőfeszítései, és nem érhetjük be azzal, hogy újabb technikai találmányokra várunk. Nem járható a technika előtti korszak ártatlanságához való visszatérés útja sem, s nem elégséges az sem, ha az egyes ember saját felelősségére hivatkozunk, és arra biztatjuk, hogy környezetbarát módjára viselkedjék.

Csak etikai érveléssel és erkölcsi példaadással lehet előidézni az emberiség magatartásbeli változását. Ebben az értelemben a környezeti etika feladata, amelyet más nem végezhet el helyette: „elősegíteni annak belátását, hogy a természet kölcsönös függőségi viszonyok határolt rendszere és ezért az egyes ember magatartása hatással van az egészre; növelni a felelősségtudatot és mindenkiel megértetni, hogy nem érvényesíthetjük boldogságra való törekvéseinket a térben és időben tőlünk távolabb élők kárára; és végül előmozdítani azt a készséget, hogy az emberek a természet megóvása érdekében hajlandók legyenek hátrányokat is elviselni”. (4)

Gazdasági etika

Mi köze van az etikának a gazdasági élethez? Foglalkozzon-e vele? Vagy inkább ismerje el annak öntörvényűségét, s ne avatkozzon olyan dolgokba, amelyek nem tartoznak rá?

Másrésről a gazdaságnak szüksége van-e etikára? Az erkölcsi értékeknek van-e, lehet-e szabályozó szerepük a gazdaságban?

Nem egyértelmű a társadalomtudósok és a közgazdászok álláspontja ezekben a kérdésekben. A hagyományos ökonómia képviselői szerint – ahogyan ez az első fejezetben is megjelent – az ember alapvetően homo oeconomicus, vagyis cselekedeteiben gazdasági megfontolások alapján dönt, saját hasznát akarja érvényesíteni és ebben önérdékét követi. Az egyes emberek önérdéken alapuló tevékenységét pedig a piaci mechanizmus „láthatatlan keze” úgy irányítja, rendezi, hogy abból a társadalom egésze számára a legjobb eredmény születik.

A szociológia emberképe ettől teljesen eltér, s azt hangsúlyozza, hogy az ember nem önérdéke alapján cselekszik, hanem a társadalmi normáknak igyekszik megfelelni. Ezt a gondolatmenetet folytatják napjainkban azok a társadalomtudósok, akik a közgazdaságtan és a szociológia emberképét a „homo socio-oeconomicus”-ban próbálják integrálni. (5)

Amartya Sen a homo oeconomicus emberkép kritikájaként az emberi döntések és cselekvések három indítékát különböztette meg:

- 1.) az önzést;
- 2.) a szimpátiát, a szeretetet;
- 3.) az értékek, eszmények iránti elkötelezettséget.

Walter Eucken azt hangsúlyozta, hogy a piacon alapuló gazdasági rend akkor képes hatékonyan működni, ha alátámasztja a demokratikus politikai rend, a társadalmi kapcsolatok kiépített rendje a társadalmi szolidaritás, s nem utolsósorban az értékeket és az erkölcsöt magába foglaló kulturális rend. (Tulajdonképpen ezen az iskolán alapul a Németországban megvalósított szociális piacgazdasági modell.)

Fred Hirsch pedig azt fejtette ki, hogy a gazdasági fejlődést igen eredményesen alátámasztó piaci gazdaság sikere egy piac előtti társadalmi erkölcs vállalain nyugodott, ugyanakkor aláássa ezt a hagyományos társadalmi erkölcsöt, amely egyrészt az alapvető becsületszabályok megtartását követeli a gazdasági életben, másrészt a társadalom tagjainak egymás közötti szolidaritását írja elő. Hirsch szerint ennek az erkölcsnek

az eltűnése, a piac által sugallt önérdeken alapuló cselekvés uralkodóvá válása esetén a piacgazdaság nem lesz képes a gazdasági fejlődést elősegíteni.

A közgazdaságtan és az erkölcsstan két egymástól élesen különböző tudomány, noha mindkettő tárgya ugyanaz: az emberi cselekvés. A szempont azonban, amely szerint az egyik és a másik az emberi cselekvést tanulmányozza, különböző. A két tudomány azon a területen érintkezik egymással, ahol a gazdaság egészével, a vállalatokkal és az egyénnel kapcsolatos etikai magatartásmódokat vizsgáljuk.

A gazdasági etika iránti érdeklődés az elmúlt évtizedekben bontakozott ki a nyugati szakirodalomban. 1982 óta folyóirat is jelenik meg Journal of Business Ethics címen, egyre több tanulmánykötet lát napvilágot az üzleti élet, a vállalati gazdálkodás mindennapos gyakorlatában előforduló erkölcsi problémák elemzéséről, az erkölcsnek a piacgazdaságban játszott szerepéről.

Sajnos azonban alapvető összefoglalás, a téma átfogó áttekintése még nem született meg. De tény, hogy napjainkban a gazdasági élet tovább folytatja az önmagáról való gondolkodást, és tovább keresi értékeit. Mivel magyarázható mindez?

A gazdasági etika előtérbe kerülésének egyik okát az emberi tényező újraértékelésében látom. A posztindusztriális gazdaság szükségessé teszi az ember alaposabb vizsgálatát, egyrészt azért, mert a hangsúly az anyagi javak termeléséről egyre inkább a szolgáltatások minőségére helyeződik.

Másrészt a mikroelektronika korában a munkaerő képzettségével és feladatainak szakmai igényességével párhuzamosan növekszik a vállalatoknak, azok vezetőinek és alkalmazottainak erkölcsi felelőssége.

A második ok, amelyre utalni szeretnék, a külső gazdasági hatások, az externáliák megnövekedett súlya a gazdasági életben. Az externáliák a gazdasági cselekvéseknek olyan következményei, amelyek nem szándékoltak ugyan, de óhatatlanul vele járnak. Éppen ezért fölmerül a kérdés, ki a felelős az externhatás következményeiért? Ugy gondolom, hogy az „eredményt” a cselekvőnek kell tulajdonítanunk, s rajta számonkérnünk. Továbbá az externáliák léte megköveteli, hogy döntéseink és cselekvéseink következményeit fölbecsüljük és előre jelezzük.

Az erkölcsi szempontok újraértékelése összefügg továbbá a gazdasági tevékenységek nemzetközivé válásával, ezzel aztán különböző világnézeti rendszerek érintkezőpontjába kerül. Ha a gazdaság nem alkalmazkodik az egyes országok természetes környezetéhez és az ott élők kulturális és társadalmi életéhez, életképtelenné válik.

A piacgazdaságot a hagyományos ökönomia a gazdasági racionalitás megtestesülésének tekinti, és feltételezi, hogy ezáltal a piac folytonosan alkalmazkodik az örökösen változó világhoz, s ez a társadalom egészének javára válik, jólétét növeli. A „láthatatlan kéz” tehát elvégzi a dolgát. Ez a felfogás az értékeket, a normatív, morális elemeket teljesen kiküszöböli a közgazdaságtanból.

Mind a monopolista tendenciák, mint a pozitív és a negatív externáliák, mind a közjavak esetében megfogalmazódott a piaci kudarc.

Ez tekinthető:

1.) állami tulajdonú vállalatok mellett szóló érvnek, amely vállalatok működésekor a profitmaximalizálástól eltérő célokat követnek;

2.) a magánvállalatok állami szabályozása mellett szóló érvnek;

3.) amelletti érvnek, hogy szükség van nem profit jellegű értékekre – például társadalmi elkötelezettségre, érzékenységre – a magándöntések során (például azért, mert ez növeli a döntéshozó jóhírét, goodwilljét). (6)

Az állami vállalatok gyakorlatilag mindenütt a világon kudarcot vallottak, működésük eredménytelennek bizonyult. Az állami szabályozás – habár gyakran indokolt és hasznos – nem minden esetben alkalmazható és nehezen megvalósítható.

A legjárhatóbb útnak a harmadik lehetőség mutatkozik, azaz a gazdasági etika szerepének növekedése – a becslésetesség és a megbízhatóság hagyományos értékein túl – pozitív szerepet játszhat a piaci mechanizmusban, különösképpen ha a társadalmi felelősség vállalásának széles körű elfogadására és elterjedésére gondolunk.

A gazdaságnak – véleményem szerint – piaci koordináción kell alapulnia, azonban bizonyos területeken a piaci mechanizmust ki kell egészítenie a kormányzati tevékenység-

nek, és a gazdaság egészébe be kell épülnie az etikának. Az állami beavatkozás a közjavak biztosításában, a szociális feszültségek enyhítésében és kezelésében, az externhatásokkal összefüggésben jelentkező problémák megoldásában indokolható. A „láthatatlan kéz” és a „látható kéz” mellett a társadalmi öntevékenységek rendszerének kiépülését tartom nagyon fontosnak, amely jelentős szerepet játszhat a környezetvédelemben, biztosíthatja az államon túli szociális gondoskodást, és elősegítheti a morális szemléletmód kialakulását és megerősödését.

A piaci szemlélet mellett meg kell jelennie a morális, a felelős gondolkodásmódnak, s a piac mellett a külső beavatkozásnak a humán és az ökológiai szempontokat tekintetbe véve. De szeretném fölhívni arra is a figyelmet, hogy a piac egy bizonyos határon túl nem viseli el a beleszólást, hatékonysága romlik, s ezáltal a társadalom egészének anyagi bázisa csökken.

Végül egy utolsó megjegyzés. A piac ellenzői hangsúlyozzák, hogy a piacgazdaság a társadalmat fogyasztói társadalommá változtatja, és a minden áron való meggazdagodás, a gátlástalan hedonizmus térhódítását eredményezi. Válsághelyzetekben – mint ma is – tovább erősödhet ez a folyamat, s a gazdasági racionalitás irracionálissá válik. Hosszabb távon az ökológiai és a humán válság következményei a fejlett országok gazdaságkudarcai, fogyasztási mentalitásának átférfalását eredményezi, s e folyamat felgyorsításában jelentős szerepet játszhat az erkölcs mint a gazdaságban újból fölfedezett szabályozó erő. Magyarországon a jelenlegi helyzetben különösen fontos lehet mindezek végiggondolása.

A hagyományos ökonómia képviselői szerint a társadalmi felelősség kérdésének fölvetése nemcsak szükségtelen, hanem kifejezetten káros, hiszen mint vallják, az erkölcs-telen cselekedetekért maga a piac büntet azzal, hogy a morális bukást piaci bukás követi, tehát nem kell a gazdasági racionalitáson kívüli motívumokra, a lelkiismeretre apellálni. Azonban a hetvenes évek óta a szakirodalomban fellelhető a társadalmi felelősség elfogadásának gondolata.

De mit is jelent a társadalmi felelősség a gazdaságban?

Általánosan fogalmazva a vállalatok társadalmi felelőssége úgy nyilvánul meg, hogy „egy vállalat valamit megtesz vagy valamilyen tevékenységtől tartózkodik abból a célból, hogy a közönségnek vagy egy csoportjának társadalmi jólétét javítsa, tekintet nélkül a saját gazdasági nyereségére vagy veszteségére.” (7)

A társadalmi felelősség gondolatának első, s talán legrégebbiről ismert érve, hogy a gazdaság a társadalom része, s így a gazdasági tevékenységnek alkalmazkodnia kell a társadalom változásaihoz, s kiszolgálania kell a társadalomban zajló folyamatokat. Mások szerint a gazdaság egyben hatalom, s ez szükségképpen felelősséggel jár, s a hatalommal semmiképpen nem lehet visszaélni, hanem felelős magatartást kell tanúsítani. De arra is figyelmeztetnek, hogyha az erkölcsi szempontokat, a társadalmi érdekeket figyelmen kívül is hagyja egy hatalommal bíró vállalat, az is erkölcsi döntés. Vagyis nem az a kérdés, hogy egy vállalat közeledjen-e morális megfontolások felé vagy sem, hanem hogy miként döntsön kritikusan és öntudatosan, erkölcsi tényezőket is tekintetbe véve.

A környezeti károsodás növekvő mértékével párhuzamosan nő azoknak a közgazdászoknak a száma, akik a vállalkozások társadalmi felelősségére hivatkozva a gazdasági döntéseknél az ökológiai folyamatok figyelembe vételét elengedhetetlenül fontosnak tartják. Továbbá hangsúlyozzák, hogy a „vállalkozás társadalmi felelősségvállalása javítja a környezet állapotát, az élet minőségét és így végül magának a profitszerzésnek a feltételeit is.” (8)

A katolikus egyház küldetésének megfelelően jogosultnak érzi magát arra, hogy nyilatkozzon gazdaságetikai kérdésekben, a közgazdaságtan autonómiáját tekintetbe véve, de hangsúlyozva az erkölcsi kérdésektől való elválaszthatatlanságát, hiszen:

- 1.) mivel a gazdasági élet is emberi cselekvésre épül, ezért mint minden emberi cselekvés ez sem választható el az erkölcsi alapelvektől;
- 2.) ha viszont a gazdasági élet nem választható el az erkölcsi elvektől, akkor a gazdasági elveket az erkölcsi elvek alapján is felül kell vizsgálni;
- 3.) a gazdasági élet erkölcsi elveit pedig a kinyilatkoztatásból és az emberi értelem erkölcsi törvényeiből ismerhetjük meg. (9)

Az erkölcsi élet konkrét normáival kapcsolatban a tanító egyház három területen fejezi ki álláspontját:

- 1.) integrálás;
- 2.) ösztönzés;
- 3.) kritikai feladat. (10)

Az integrálás a keresztyén és nem keresztyén világ értékes erkölcsi fölismeréseinek beépülése tudatunkba, és egyszersmind mindennapi életünkbe. Az ösztönzés (stimuláció) serkentő bátorítás az erkölcsi jó vállalására és megvalósítására. Ez bizonyos értelemben próféta szerepe az egyháznak, melyet történelme során állandóan gyakorol egyrészt az igehirdetéssel, másrészt a pápai és püspökkari körlevelek közvetítésével, a keresztyén társadalmi tanítással. A kritikai feladat a társadalmi-gazdasági rend vétkeinek és hibáinak feltárására és kiküszöbölésére irányul a „kinyilatkoztatás fényében”.

Hol húzható meg a határ a keresztyén erkölcs és a gazdaság világa között? E kérdés megválaszolása roppant nehéz. A katolikus társadalmi tanítás mint etikai diszciplína mindig is védekezésre szorult a társadalomtudományokkal szemben, hiszen az egyház a társadalmi-gazdasági problémákra nem nyújt „technikai” megoldásokat, azaz nem tudja megválaszolni a szaktudományok illetékességi körébe eső kérdéseket. De emberi kérdésekben bőszeges tapasztalattal rendelkezik, éppen ezért a katolikus egyház morális kérdésekben igényt tart tanítói kompetenciára. Azonban ahhoz, hogy egy konkrét helyzetet erkölcsileg megítélhessen, hogy megfogalmazza követeléseit az egyház, az erkölcsi érvek mellett az elméleti összefüggéseket is meg kell értenie, és a tapasztalati tényeket is pontosan kell ismernie. Azaz az egyház csak olyan erkölcsi követelményeket támaszthat, amely az adott helyzetben megvalósítható.

A keresztyén tanítás szerint minden gazdasági döntés aszerint értékelendő, hogy az mennyivel járul hozzá az ember méltóságának megőrzéséhez. Minden társadalmi rendszerben ennek a célnak rendelődik alá az egyének, a vállalkozások és az állam gazdasági szerepe. A kialakult társadalmi-gazdasági struktúrában – amely a gazdasági szereplők mozgásterületeit, indítékait erőteljesen befolyásolja – alapvető kívánalomként fogalmazódik meg a politikai rendszer stabilitása, a társadalom nyitottsága, a kisegítés elvének, a szubszidiaritásnak az érvényesülése, valamint a szolidaritás és az altruizmus megvalósulása.

1.) A politikai rendszer stabilitása

A gazdasági élet számára elengedhetetlen feltétel a politikai rendszer stabilitása. Az olyan országokban, ahol bizonytalan a politikai helyzet, illetve ahol a politikai hatalomnak nincs szilárd, megalapozott gazdasági koncepciója, ott a vállalkozók arra kényyszerülnek, hogy döntéseikben csak a rövid távú érdekeket vegyék számításba, és a döntési folyamatban az erkölcsi megfontolásoknak csak minimális szerepet szánjanak. A stabil politikai rendszer nem merev struktúrát jelöl, hanem az alapvető tényezőket, a jogi szabályozást, a versenyfeltételeket és a gazdasági rend egyéb adottságainak áttekinthetőségét biztosítja.

2.) A társadalom nyitottsága

A zárt társadalomban csoportérdekek, osztályideológiák, hatalmi struktúrák válnak meghatározóvá, s ezzel az egyén mozgásszabadsága korlátozódik, leszűkül. A nyitott társadalmat ezzel szemben az egyén kezdeményező készsége, szabad döntéshozatala jellemzi, amely biztosítja a gazdasági élet folyamatos megújulását, hatalmi, ideológiai korlátoktól mentes cselekvést és a döntések erkölcsi megítélésének keretét is.

3.) A kisegítés elve a gazdaságban

„A kisegítés vagy szubszidiaritás elve a társadalmi rend alulról fölfelé való szabad építkezését jelenti, amely szerint a nagyobb közösség csak olyan feladatokat vállal, amelyeket a kisebb közösségek nem tudnak teljesíteni. Mindegyik közösségnek megvan ugyanis a maga létjogosultsága, amit céljaiban és értékeiben hordoz. Az alacsonyabb szinten szerveződött közösség sohasem válhat merőben a magasabb rangú eszközévé, hiszen a társadalmi életben mindegyiknek sajátos rendeltetése van, amely viszonylagos önállóságát biztosítja. Ez annál inkább igaz, mert a cél és érték szerinti differenciálódás következtében a 'magasabb' közösség sohasem fogja át teljesen, hanem csak egyes vonatkozásaiban az 'alacsonyabbat'. (11)

4.) Szolidaritás és altruizmus

A társadalom egysége, működése a társadalom tagjainak állandó kölcsönhatásában valósul meg. A kölcsönhatás együttműködést is feltételez, és ez csak a másik tevékenységének figyelemmel kísérésével, érdekei, céljai tiszteletben tartásával, gondjaiban, nehézségeiben való osztozással, vagyis az egymás iránti szolidaritással érhető el.

A gazdasági élet egésze nem írható le pusztán az önérték követése feltételezésével, azal párhuzamosan jelen van az altruista (a másik javát szolgáló) magatartás. A racionalitás nemcsak az önző, a saját érdekeit figyelembe vevő cselekvést tartalmazza, hanem a másik javaira pozitív módon reagáló, altruista viselkedést is. Az altruista és a szolidáris motívumok jelenléte nem hogy nem rontja a gazdasági hatékonyság működését, hanem elősegíti és javítja azt.

1984. áprilisában nemzetközi konferenciát tartottak Chicagóban „Religious Studies and Business Ethics: New Directions in an Emerging Field” címen. (A konferencia anyagát lásd: *JOBE* 1986. 6. szám) *Richard T. De George* annak a véleményének adott hangot, hogy ha a teológusok megmaradnak a teológia szorosán vett területén, akkor semmit sem tudnak hozzátenni az üzleti etikához, ha pedig ténylegesen hozzáadnak valamit, azt már nem teológusként, hanem filozófusként teszik.

Thomas F. McMahon válaszában kiemelte, hogy a vallás három lényeges dolgot foglal magában: a hitvallást (doktrínát), a kultuszt (imádást) és a törvényt (a viselkedést kormányzó értékeket). Nézete szerint mindhárom kapcsolódik a vállalkozói etikához. Legközvetlenebbül nyilvánvalóan az utolsó, hiszen a magatartást szabályozó normák az üzleti életre is kiterjeszhetők.

A hitvallás a hivatás szempontját kínálja az üzleti etikának. A vállalkozó tevékenységét tekintheti munkának, karriernek, elfoglaltságnak, de hivatásnak is, amelynek kifejezetten vallási dimenziója is van. A hivatásból munkálkodó vállalkozó a szolgálat szellemében cselekszik, azért termel illetve végez szolgáltatásokat, hogy mások szükségleteit kielégítse.

A vallás harmadik dimenziója a kultusz. Ez az üzleti etikában jelentheti azt, hogy az Isten teremtő művének tiszteletén keresztül imádjuk, és azzal igyekszünk segíteni a teremtő munkát. (12)

David A. Krueger is rámutat a teológia gazdaságetikai jogosultságára a transzcendenciális módszer segítségével. Erkölcsileg a transzcendencia az a képesség, hogy túllátunk a szűk személyes érdekeken, és hogy következetesen fölismernék és értékeljük saját érdekeink valamely nagyobb egésszel való kapcsolatát. Ez a globális erkölcsi igény munkál az üzleti etika mögött is. (13)

Keresztény társadalmi tanítás

„A kereszténység léte első pillanatától társadalmi modell is volt: annak a keresése, hogy miképpen lehet egy adott kor viszonyai között Isten országához legközelebb jutni. A kereszténység tehát lényege szerint mindig kritikus a világ adott állapotával és rendjével szemben, azt javítandónak, megszentelendőnek tekinti. A kereszténység számára a személyes üdvözülés útja a társadalommal szembeni felelősség elvállalásán át vezet. Mindez tény volt akkor is, amikor a kereszténységnek még nem volt 'elmélete', akkor is, amikor az embernek alig volt lehetősége a társadalom viszonyainak befolyásolására. S mindez igaz ma is, amikor a társadalom alakítása kézzel fogható feladat. Egyszerűen félreérti, meghamisítja az a kereszténységet, aki megfedkezike a társadalmi felelősségről. S nem megy be a mennyek országába, aki azt mondja, hogy 'Uram, Uram!', de közben nem törődik a munkahelyén látott jogtalanságokkal, aki nem vállal felelősséget lakóhelye emberibbé tételéért, aki azt hiszi, hogy a munkanélküliek tragédiája, a cigányok hátrányos megkülönböztetése, a harmadik világ népeinek éhezése nem órá tartozik.” (14)

A kereszténység társadalmi tanításának alapja maga a Szentírás, másképpen fogalmazva: a katolikus társadalmi tanítás kétezer éves múltra tekint vissza. A pápák ügynevezett szociális enciklikáinak megjelenésével azonban, mintegy száz évvel ezelőtt új korszak kezdődött a keresztény társadalmi tanításban, s annak módszeres, tudományos kifejtésében. Itt szeretném megjegyezni, hogy a hazai szakirodalomban az egyház „szo-

ciális" tanítása, a pápák „szociális” enciklikái kifejezések terjedtek el. Azonban ez, ahogyan *Tomka Miklós* több helyen rámutatott, valószínűleg egy fordítói hiba nyomán született és maradt fenn. A keresztény tanítás olyan társadalometikát képvisel, ami semmiképpen nem korlátozható a szociális kérdésekre. Az indogermán *social* illetve *sozial* szót ez esetben társadalminak kell fordítani.

A Bibliában már föllelhetők a keresztény társadalmi tanítás legfőbb etikai alapelvei, amelyek történelmi koroktól függetlenül egyetemes jellegű erkölcsi normákat fogalmaznak meg, s ezek napjainkban is érvényes morális értékeket jelentenek.

Hosszú időn keresztül a katolikus teológia nem foglalkozott a Szentírás társadalmi tanításával. Mára azonban kikerülhetetlenné vált annak tudatosítása, hogy mit jelent Jézus élete, cselekedetei a ma embere számára társadalmi, politikai és gazdasági magatartásával kapcsolatban. Jézus tanításai „a társadalmi dimenziót is magukba foglalják. Jézus semmit nem mond az ideális államrendről, de igenis beszél az emberek közötti viszonyok ideális rendjéről. Másképpen szólva: Jézus nem akart szervezeti előírásokat, vagy államelméletet fogalmazni, de az emberi kapcsolatokról mondott szavai, Isten országa sokféle jellemzése és követőinek egységre buzdítása kijelölik az általa célul tűzött társadalmi rend alapvonásait....Jézus nem életidegen utópiákat s nem az élettel szemben érzéketlen törvényt hirdetett, hanem megvalósítható erkölcsi célkitűzéseket, gyakorlatot, Isten országának mai és reális építését.” (15)

A II. Vatikáni Zsinatot (1962-65.) megelőzően a pápák szociális enciklikái jelentették a keresztény társadalmi tanítás alapját. Ez a tanítás a Szentszék szava volt, amelyhez nem illett hozzátenni, még kevésbé abból elvenni. A zsinat óta a keresztény társadalmi tanítás „megelevenedett”. Egyrészt a pápai enciklikák mellett a tanítás részévé váltak a II. Vatikáni Zsinat dokumentumai, valamint az egyes világrészek illetve országok püspöki karainak nyilatkozatai. Másrészt *VI. Pál* pápa egyértelműen megfogalmazta, hogy a világ sokfélesége lehetővé teszi, hogy a Vatikán minden kérdésben ki tudja mondani a végső szót. (16) Azaz a keresztény közösségek feladata, hogy saját adottságaik között kialakítsák a helyes álláspontot és a megfelelő magatartást. Harmadrészt a keresztény társadalmi tanítás nem befejezett, lezárt tan, és nem valamilyen eleve adott rend kinyilatkoztatása, hanem a társadalom fejlődésével együtt fejlődő szemlélet. Ez az állandóan megújulni képes szemlélet végsősoron a valóság megismerésének a függvénye.

A korábbi felfogás szerint, amely a keresztény társadalmi tanítás 1891-1959 közötti szakaszára tehető, a tanítás forrása a természetjog. „Eszerint az emberi természet alapvető adottságai kortól, földrajzi adottságoktól, kultúrától függetlenül kijelölik a társadalmi együttélés normáit, amelyek felismerhetőek és etikai, sőt talán politikai és jogi szabályokba is foglalhatóak. Az egyház szerepe itt az objektív rend (pontosabban: az objektívnek feltételezett rend) feltárására, hirdetésére és megkövetelésére szorítkozik. Maga 'a rend' eszerint a szemlélet szerint független a személyes meggyőződéstől, a vallási és egyéb tanítástól – s így általános elfogadatasra tarthat igényt.” (17)

Ez az érvelés két súlyos problémát vet föl. Elsőként e felfogásban „a rend” fontosabbá válhat, mint maga az ember. Másrészt pedig az egyedüli rend létének hite totalitárius felfogást tükröz, amely magában hordozza a diktatórikus ideológia magvát. A természetjogi hivatkozású társadalmi tanítás képtelen volt reagálni a társadalmi változásokra. S emiatt a társadalmi tanítást alapjában a fennálló hatalmi viszonyok igazolásának lehetett tekinteni.

A hatvanas évek óta a katolikus egyház társadalmi tanításában radikális szemléletváltás tapasztalható. Ennek lényege, hogy a tanítás középpontjába az ember került, mégpedig a történelmi-társadalmi változásaival együtt. A természetjogi érvelés ezzel egyidőben elhalványul – bár el nem tűnik –, megerősödik viszont a keresztény antropológia és a bibliai hivatkozások szerepe. A szemléletváltás további eleme, hogy a keresztény társadalmi tanítás már nem hivatkozik világnézeti semlegességre, hanem tudatosan felvállalja a katolikus hagyományba nyúló gyökereit.

Jelentős az a váltás, amely az elmélettől a gyakorlat felé való közeledésben mutatkozik meg, azaz a társadalomfilozófia felől a társadalometika felé irányuló mozgásban. Ez megnyilvánul abban is, hogy az 1960-as évekig mindössze nyolc jelentősebb dokumentum született, s az ezután eltelt harminc esztendőben hat pápai enciklika, s legalább még

egyszer annyi egyéb körlevél látott napvilágot, amelyekben a társadalmi problémákat nemzetközi összehasonlításban és globálisan tárgyalják. Ebben az új megközelítésben megnőtt a körülmények és a társadalmi adottságok szerepe is.

A keresztény társadalmi tanítás ma már nem az elvek megvalósításáról, hanem az elvek és a lehetőségek ismeretében a lehető legjobb megoldás kereséséről szól. Ez tehát – Max Weber kifejezésével élve – „felelősségi etika”, ami „elvek és adottságok egyidejű figyelembevételével keresi a gyakorlati cselekvés útját.” (18)

A keresztény társadalmi tanítás mint felelősségi etika a tanítás kísérleti dimenziójának tekinthető, amelyben a tanítás gyakorlati útmutatássá válik, de amely az elméleti megalapozást sem nélkülözi. A tanítás másik új dimenziója az interdiszciplináris jelleg, vagyis a keresztény társadalmi tanítás keresi és vállalja a kapcsolatot a különböző humán tudományágakkal, s azok eredményeit továbbgondolva és beépítve tanításába integrálja. Így a katolikus „tan” „tanítássá” lesz, dinamizálódik, és képessé válik a folytonos továbbfejlődésre.

A katolikus egyház társadalmi tanításában arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi-ként építhető föl egy gazdasági rend, s vele együtt a valóban az embert szolgáló társadalom.

A gazdasági rend keresztény szemlélete morális alapokon nyugszik, kötelességek, jogok és prioritások együttesén. Az erkölcsi kötelességek között a szeretet, a szolidaritás és az igazságosság áll a középpontban.

A szeretet a keresztény etika fő mondanivalója és fő értéke. „Ez nem holmi szájalom és bizonytalan irtalmasság, vagy felületes részvétel annyi szenvedő ember iránt, hanem ellenkezőleg: eltökélt akarat és állandó gondoskodás a közjóért, azaz mindenkiért külön-külön és összességében, mert mindnyájan felelősek vagyunk.” (19)

Az igazságosság három, egyaránt fontos változatát különbözteti meg az egyház. A szociális igazságosság kimondja, hogy mindenki számára lehetővé kell tenni, hogy aktívan részt vehessen a társadalom életében. A disztributív igazságosság azt írja elő, hogy a jövedelmek, a vagyon és a hatalom elosztása során előnyben kell részesíteni a szegényeket és a hátrányos helyzetűeket. Végül a kommutatív a korrektséget követeli meg az emberektől minden egyezségben és cserekapcsolatban.

A keresztény értelmezésben az emberi jogok kitágulnak, s az állampolgári és politikai jogok mellett az ember méltóságát biztosító alapjogokat is hangsúlyozzák, ezek közül legfontosabbnak az élethez való jogot, de megjelenik a pihenéshez, az oktatáshoz, a gyógykezeléshez, a lakáshoz, a ruházkodáshoz, a tiszta vízhez és levegőhöz stb. való jog is.

Az erkölcsi kötelességekből és az emberi jogokból következnek a prioritások, amelyek a társadalmi-gazdasági cselekvés mozgatói, vezérelvei kell, hogy legyenek. A gazdasági életben követendő prioritásokat a következőkben fogalmazhatjuk meg:

- 1.) a szegények legalapvetőbb szükségleteinek kielégítése;
- 2.) a hátrányos helyzetűek társadalmi részvételének segítése;
- 3.) a beruházások olyan irányítása, hogy az a szegények és a hátrányos helyzetűek javát szolgálja;
- 4.) a családok fennmaradásának és stabilitásának biztosítása. (20)

A keresztény társadalmi tanítás ahhoz, hogy alternatívákat, megoldási javaslatokat és lehetőségeket tudjon nyújtani, a valóság elemzéséből kell, hogy kiinduljon. A II. Vatikáni Zsinat előtti valóságértelmezést elsősorban a statikus szemlélet jellemezte, ezt napjainkban egyre inkább a dinamikus és az evolutív értelmezés váltja föl.

Az egyház tanításának dinamikus és evolutív jellege elsősorban abban tükröződik, hogy a valóságot a gyakorlati oldalról közelíti meg, azaz konkrét gazdasági, szociális, politikai és kulturális problémákból indul ki.

Az egyház társadalmi tanítása a jövőben sem veszíthet dinamikus jellegéből, hiszen egészen új problémák állnak előttünk, mint például a modern kommunikációs rendszerek emberhez méltó kialakítása, a kisebbségek helyzetének jobbítása, a környezet védelmének kérdése, az integrációs folyamatok fölgyorsulása, és nem utolsósorban Magyarországon egy új társadalmi-gazdasági rend kialakítása és stabilizálása.

A keresztény társadalmi tanításból több fontos alapelvet lehet levezetni, amelyek a társadalmi-gazdasági rend kialakításában jelentős szerepet játszhatnak. Elsőként a személyiségi elvet említem, amely minden ember méltóságáról szól, arról, hogy a gazdaság és a társadalom nem lehet csupán öncélú rendszer, hanem az ember szolgálatát és kibontakozását kell biztosítania. Másodsor a szolidaritás elvét hangsúlyozom, amely az ember személyes méltóságából fakad, s abból, hogy a társadalomban másokkal együtt van jelen, és törekszik annak teljességére. Harmadsorban a szubszidiaritás elvéről kell szólni. „Amit az egyes ember önmaga megvalósíthat, azt egy közösség nem veheti el tőle; amit pedig egy kisebb közösség képes önmagában megvalósítani, azt nem ragadhatja magához egy nagyobb csoport.” (21)

Ez az elv érvényes kell legyen az egyháza is, így át kell adnia a világi szakembereknek azokat a feladatokat, amelyeket éppen olyan jól, vagy még jobban meg tudnak oldani, mint az egyházi emberek. A negyedik elv a közjó elve, amelyben az jut kifejezésre, hogy a pluralista társadalom és a szabadpiaci gazdaság önmagában nem szavatolja a társadalom jólétének megvalósulását, ehhez szükség van az állam befolyásoló és koordináló tevékenységére. Hogy az állami beavatkozás ne lehessen korlátlan, azt a szubszidiaritás elve szavatolja azzal, hogy határt szab az államhatalomnak. Az egyházi tanítás szerint napjainkban egyre nyilvánvalóbb, hogy a közjó elvének nemcsak az államhatárokon belül kell érvényre jutniuk, hanem az államok között a népek közösségeiben is.

A keresztény társadalmi tanítás elemzésekor nem lehet kikerülni egy sajátos ellentmondást. A pápai enciklikák, illetve a tanítás társadalometikai konzekvenciái nem támaszkodnak megfelelően szaktudományos ismeretekre és társadalomtudományi elméleti kutatásokra.

II. János Pál Sollicitudo Rei Socialis kezdetű enciklikája jól tükrözi, hogy még mindig mennyire problematikus az egyház kapcsolata a modern társadalomtudományokkal, különösképpen a közgazdaságtannal. Sok helyen a pápa utal a tudomány és az erkölcs közötti különbségre, és az erkölcs előbbrevalóságát hangsúlyozza a tudományokkal szemben is. Véleményem szerint a tudomány és az erkölcs együttműködése a járható út, s nem pedig szembenállásuk kiemelése, hangsúlyozása.

A keresztény társadalmi tanítás azonban nem dogmagyűjtemény vagy tévedhetetlen tekintélyelvű parancs, hanem sokkal inkább egy befejezetlen folyamat, társadalometikai útkeresés. Ennek az útkeresésnek nem célja valamiféle társadalmi, gazdasági modell létrehozása. Erről így ír *Roger Etchegaray* bíboros: „Az egyház szociális tanítása nem alkot harmadik utat. Az egyház nem utasít el két ideológiát Poncius Pilátusként mosva kezét. Egyik szemével az evangéliumot nézi, a másikkal az emberi valóságot, hogy a jelenlegi világról egységes szemléletet alkosson. Az egyház nem kínál eszményi modellt a társadalomról. Ennél sokkal tartózkodóbb, mégis erősen jelen van a mai életben... Arra biztatja az embereket, hogy olyan házat építsenek maguknak, amelyben jól lehet lakni. Mindenestre az egyház nem azonosítja magát egyetlen párttal, állammal sem, törekvése más.” (22)

A keresztény társadalmi tanítás az emberhez méltó, humánus társadalmi-gazdasági rend elérésére törekszik, s mindehhez megfelelő etikai szempontokat nyújt.

De! „Vajon ma mit tesznek a keresztények a társadalmi torzulások és fenyegetések ellen – a háború borzalmai, a világgazdaság perifériáin élő országok éhínsége és nyomora, sőt, még a fejlett ipari országokat is sújtó munkanélküliség és újfajta nyomorúság ellen? Mit tesznek a gazdaságunkba és életmódunkba mintegy előre beprogramozott ökológiai öngyilkosság ellen? Mit jelent a hívőknek Jézus üzenete, egyházuk tanítása, különösen a katolikus társadalmi tanítás? Nem múlik-e a katolikus társadalmi tanításon is, hogy a keresztény emberek és közösségek alig képesek arra, hogy minden ember őszinte, kölcsönös tiszteleten alapuló, igazságos együttműködését kezdeményezzék?” (23)

Herwig Büchele a *Keresztény hit és politikai ész* című könyvében a keresztény társadalmi tanítás hatástalanságának okát elsősorban abban látja, hogy az egyház hagyományaira hivatkozva régi struktúráinak megőrzésére törekszik, valamint hogy a tanítás nem ad konkrét útmutatást a gyakorlati életben fölvetődő kérdésekre, s ezáltal a társadalomelmélet nem is lehet összhangban a valósággal.

Ha a katolikus tanítás meg akar felelni a mai kor kihívásainak, s egyben meg akar felelni az evangéliumnak is, akkor tovább kell fejlesztenie, magasabb szintre kell emelnie tanítását.

1.) Le kell magában győznie mindazt, ami ma politikailag hatástalanná teszi (= felemelkedni azért, hogy megszüntet, véget vet valaminek);

2.) új formában kellene a tanítást elgondolni és megtervezni (= felemelkedni a szó szorosán vett értelmében);

3.) amit a jelenkori katolikus társadalmi tanítás állít, amit tehát elméletben és gyakorlatban már kidolgozott, abból sok mindent megőrizhetünk, amikor a jövő társadalmi tanítását akarjuk megfogalmazni (= felemelkedni a felemelés értelmében: megőrizni, beépíteni). (24)

Büchele gyakorlati segítséget is nyújt, s javasolja, hogy a keresztény kisközösségeknek és az intézményes egyháznak együttesen „kontrasztársadalomként” kell hatniuk a társadalom egészére, azaz az „elvont beszéd” mellett konkrét lépéseket is tennie kell az egyháznak. A keresztény cselekvés alapelvét Jézus Hegyi beszédében látja, amelyet mindig összhangba lehet – és kell – hozni a valósággal. Ezáltal minden ember igazi, kölcsönös tiszteletén alapuló, igazságos együttműködésre épülő társadalmat tudunk fölépíteni.

JEGYZET

- (1) *Schumacher Ernst F.*: A kicsi szép. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991. 70. p.
- (2) *Bessenyei István-Zsolnai László*: Az új ökonómia iskolakoncepciója – Valóság, 1984/6. sz. 66. p.
- (3) *Kindler József*: Döntéseméleti előfeltételek kritikája. Akadémiai doktori értekezés, MTA Budapest, 1988. 13-14. p.
- (4) *Hilpert Konrad*: Felelősség a természetért – Mérleg, 1986/3. sz. 277. p.
- (5) *Andorka Rudolf*: Gazdaság és erkölcs – Vigilia, 1991/11. sz. 803. p.
- (6) *Sen Amartya*: Van-e az üzleti élet etikájának gazdasági jelentősége? – Közgazdasági Szemle, 1993/2. sz. 107. p.
- (7) *Farkas Beáta*: Lehet-e egy vállalatnak lelkiismerete? – Közgazdasági Szemle, 1988/3. sz. 294. p.
- (8) *Farkas Beáta*: I.m. 295. p.
- (9) *Lenhardt Vilmos*: Gazdasági rendszerek I. kötet Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Akadémia, Budapest, 1988. 12-13. p.
- (10) *Győrnányi Gábor*: Gazdasági vállalkozás-keresztény etika. Laurea dolgozat, Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Akadémia, Budapest, 1991. 9-10. p.
- (11) *Győrnányi Gábor*: I.m. 19. p.
- (12) *McMahon Thomas F.*: Creed, Cult, Code and Business Ethics – Journal of Business Ethics, 1986/6. sz. 455-462. p.
- (13) *Krueger David A.*: The Religious Nature of Practical Reason: A Way into the Debate – Journal of Business Ethics, 1986/6. sz. 511-516. p.
- (14) *Tomka Miklós*: Előszó a magyar kiadáshoz. in: *Büchele Herwig*: Keresztény hit és politikai ész. Egyházfórum, Budapest-Luzern, 1991. 11-12. p.
- (15) *Tomka Miklós*: I.m. 15-16. p.
- (16) In.: *Octogesimo Adveniens*, 1971.
- (17) *Tomka Miklós*: Egyház és társadalom – Magyar Tudomány, 1991/11. sz. 1318. p.
- (18) *Tomka Miklós*: I.m.
- (19) *II. János Pál*: *Sollicitudo Rei Socialis*. Szent István Társulat az Apostoli Szentzség Könyvkiadója, Budapest, 1988. 50. p.
- (20) *Zsolnai László*: Metafizikai rendszerek és gazdálkodási módok – Egyházfórum, 1990/2. sz. 21. p.
- (21) *Schasching Johannes*: A pápák szociális enciklikái – Távlatok, 1991/1. sz. 25. p.
- (22) *Etcheagaray Roger*: *Sollicitudo Rei Socialis* – Mérleg, 1988/1. sz. 4. p.
- (23) *Büchele Herwig*: I.m. 17. p.
- (24) *Büchele Herwig*: I.m. 268. p.